

УДК 2:322(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.30.7>

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Людмила Горохова

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, Україна
e-mail: _glv@ukr.net
ODCID ID 0000-0002-5114-523X*

Вікторія Мельничук

*Поліський національний університет,
Бульвар Старий, 7, м. Житомир, 10008, Україна
e-mail: vikam1804@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-1569-3201*

У статті здійснено соціально-філософський аналіз впливу релігійних чинників на процеси формування політичного життя та трансформацій сучасного українського суспільства. Простежено роль і місце релігійного чинника у вітчизняному політичному просторі на основі вивчення теоретичних та практичних аспектів зазначеної проблеми. Зазначено, що в різні періоди державного становлення в Україні релігія слугувала державотворчим базисом і не лише об'єднувала суспільство, а й сакралізувала владу. З часом вона перетворюється переважно на соціокультурний чинник, котрий в умовах виражених політичних рішень, явищ і процесів сприяє об'єднанню українського суспільства. Підтвердженням взаємодії політики і релігії є й той факт, що зазвичай представники політичної еліти використовують релігійні організації у гонитві за електорат, у той же час Церква не тільки підтримує політичну силу, а й відстоює власні інтереси та поширює свої вчення. Відповідно, з одного боку можемо говорити про взаєморисненість зазначених сил (політичної та релігійної), а з іншого – варто наголосити на обережності висловлювань, оскільки в умовах поліконфесійного суспільства прихильність до представників однієї конфесії, може слугувати чинником супротиву електорату, оскільки він є прихильником організацій інших релігійних конфесій.

Зауважено, що державотворча позиція церков і конфесій мала визначальну роль релігійного чинника в політичних процесах України, а релігійний чинник і надалі займає визначне місце у політичному дискурсі державо- та націотворення. Констатовано, здатність релігії втручатись у політичне життя країни через вплив на свідомість громадян, оскільки церква є суспільним інститутом, внутрішня структура якого впливаючи на суспільні відносини слугує представникам політичної еліти і може зробити її організацією панування. Відповідно релігійний чинник відігравати як конструктивну так і руйнівну роль в процесі розбудови держави. Зазначено, що на сучасному етапі розвитку суспільства відбувається переосмислення окресленої проблеми, оскільки втручання країни-агресора у територіальну цілісність і незалежність України спричинило переосмислення місця й ролі релігії в суспільно-політичних процесах.

Ключові слова: релігія, політика, суспільно-політичні процеси, вітчизняний політичний простір, націє- та державотворення.

Вступ. Процес формування громадянського суспільства й правової держави неможливо уявити без громадянина, який не лише наполегливо долучається до суспільно-політичних процесів, самотужки вирішує питання, розуміючи відповідальність за їх наслідки.

В умовах поширення демократії шляхи залучення особистості в політику є неоднозначними, а інколи такими що взаємодоповнюють або навіть виключають один одного. Політична соціалізація постає як поєднання чи нашарування якісно нових складових та елементів властивих попереднім етапам розвитку суспільства. У порівнянні з європейським досвідом, важливим чинником українського націє- та державотворення є специфіка поєднання релігійного, національного та етнічного чинників у процесі взаємодії релігії та політики. Аналіз історичного досвіду та сучасних подій підтверджує актуальність окресленої проблеми і необхідність її подальшого вивчення.

Метою наукової розвідки є дослідження релігійного чинника як інструменту впливу на політичне життя сучасної України та визначення взаємовпливу релігії й політики на основі вивчення суспільно-політичних трансформацій. Сучасні політичні події констатують, що релігія і політика все органічніше вплітаються у суспільне життя як особливі феномени і потребують наукового соціально-філософського обґрунтування. Актуальність проблеми ролі і місця релігійного чинника в політичному процесі в Україні засвідчує значна кількість публікацій, позаяк теоретичне обґрунтування та практичні аспекти зазначених питань стали предметом наукових розвідок не лише вітчизняних науковців, а й закордонних експертів. Зокрема, вплив церковно-релігійних чинників на процес формування громадянського суспільства досліджували як вітчизняні так і зарубіжні науковці, зокрема такі як: А. Арістова, М. Бабій, Л. Бевзенко, Е. Берк, В. Бондаренко, Ж.-П. Віллем, Н. Дудар, В. Єленський, С. Здіорук, А. Колодний, М. Маринович, Ф. Овсієнко, П. Рабінович, В. Речицький, Ю. Решетніков, М. Рибачук, Х. Томаш, О. Уткін, С. Фірсов, Л. Хомер, П. Яроцький.

Суспільно-політичне та релігійне життя в умовах незалежної України. Зауважимо, ще в 1998 році вітчизняний дослідник В. Бондаренко звернув увагу на той факт, що «релігійне життя України сьогодні – складна система стосунків, яка імплантована в загальну структуру суспільного життя й розвивається під впливом соціально-економічних та політичних процесів, що відбуваються в Україні на перехідному етапі її розвитку. Тому природно, що релігійне життя як складова суспільного, з одного боку є сукупністю універсальних, загальноукраїнських, а з другого – специфічних регіональних ознак та особливостей» [1, с. 14]. А діалектичний характер окресленої взаємодії, на думку дослідника полягає в тому, що «загальнодержавні й регіональні компоненти в одних випадках, взаємодіючи між собою, формують систему гармонійного, взаємозбагаченого існування, а в інших – вступають у суперечність, призводять до відчуження та розмежування в релігійному середовищі» [1, с. 15]. Дійсно, із проголошенням незалежності в Україні релігійна сторона духовного життя почала активно розвиватися. Офіційно церква відмовилася від участі у політиці, а в Конституції України зазначено, що «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [2]. Проте не зважаючи на те, що Стаття 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» прямо фіксує, що «релігійні організації не беруть участь у діяльності політичних партій...» [3] й нині в Україні законодавчо визначена відокремленість церкви від держави, «неформальні» або ж «неофіційні» зв'язки між представниками релігійних організацій і державним апаратом чітко простежуються у повсякденному житті. Проте, аналізуючи сучасні події, можемо відмітити, що в умовах військової агресії та втручання країни-агресора в територіальну цілісність і незалежність нашої держави показали роль і значення релігійного чинника з іншого боку. Сучасні події змусили переосмислювати місце окремих релігійних організацій на релігійній карті України.

У той же час, варто зазначити, що в демократичному суспільстві релігія може слугувати моральною підтримкою держави, якої нині потребує не лише політична еліта України,

а й суспільство загалом, проте вона як ідеологія ніколи не буде конкурувати в боротьбі за владні повноваження з політичними концепціями. Однак, зважаючи на поліконфесійність українського суспільства, варто відмітити, що релігія може мати й дезорганізуючий характер і виступати дезінтегруючим руйнівним чинником, що призведе до розколу. Розвиток демократії в Україні обумовлює формування нових відносин, зокрема і в політично-релігійній сфері за яких релігійне життя отримує нові форми.

Вплив церкви на політичне життя. Аналіз соціальних явищ і процесів дозволяє переконатися в тому, що не зважаючи на те, що церква не є політичним інститутом, вона все ж таки має відчутний вплив на політичне життя суспільства. Підтвердженням зазначеного є історичний досвід, який засвідчує зростання ролі релігії та церкви в період краху комуністичної ідеології. Тогочасний вакуум світоглядних переконань та цінностей, процеси зневаги до авторитету та традицій заповнювали процесами конфесійної політизації та зростанням рейтингів довіри суспільства до церкви. Підтвердженням окресленого є не лише теоретичні наукові розвідки, а й результати соціологічних досліджень, які нині є одним важливих джерел вивчення динаміки соціально-політичних процесів у незалежній Україні та ролі релігійного чинника в них. Передусім це результати досліджень таких інституцій як: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Центр Разумкова тощо. Важливим моментом, на наш погляд, є дотримання представниками окреслених установ принципів науковості та їх політична незаангажованість. Так наприклад, Соціологічна служба Центру Разумкова вивчає та досліджує стан і тенденції релігійності вітчизняного суспільства з 2000 року. Результати проведених зазначеним Центром опитувань свідчать, що 22–33 % респондентів повністю довіряють церкві, а враховуючи й тих, що «скоріше довіряють, ніж не довіряють», то в 2002 році мали рівень довіри 57 % опитуваних. Варто відмітити, що в 2004 році результати досліджень засвідчили значно більшу кількість упевнених в позитивному впливі церкви на суспільство, у порівнянні з кількістю респондентів, які вважали її корисною для родин і для себе особисто [4, с. 24–25]. Відтак, можемо констатувати, що не зважаючи на те, що Церква не є політичним інститутом, вона все ж таки має досить відчутний вплив на політичне життя суспільства. Ми погоджуємося і підтримуємо міркування дослідників про те, що й у сучасних умовах церква залишається чи не єдиним соціальним інститутом, «який на фоні падіння довіри громадян до всіх владних, політичних, громадських структур в Україні, продовжує зберігати стабільно високий рівень суспільної довіри» [5, с. 3]. Так, у 2014 році дослідження зафіксували підвищення рівня релігійності та повної довіри до Церкви, позаяк суспільна свідомість у церковно-релігійному аспекті зазнала впливу збройного конфлікту на сході країни, спровокованого агресією російської федерації.

Зазначені результати слугують підтвердженням відповідності змін суспільного самопочуття під час стресових ситуацій, які мають місце в умовах сьогодення, а релігія постає засобом гармонізації соціальної системи. Церковні інституції беруть безпосередню участь у політичному житті, залучають до виконання соціально-політичних завдань різноманітні світські організації та навіть створюють їх. Церква є одним із найдавніших соціальних феноменів, який здатен забезпечувати морально-етичні, релігійні та правові норми, а їх взаємозв'язок є основоположним змістом громадянського суспільства. Тож наукова новизна даного дослідження полягає в аналізі впливу церкви та церковних інституцій на суспільно-політичні процеси загалом і процеси формування громадянського суспільства зокрема.

Релігія як чинник політичної ідентифікації й інструмент політичної мобілізації. У сучасних умовах в більшості країн світу релігія стає чинником політичної ідентифікації й інструментом політичної мобілізації, а «церкви починають наблизатися до

формулювання власного запиту до політики в ідейно-доктринальних формулах» [6, с. 202], що, обумовлює «зворотну реакцію», тобто втручання у релігійні справи представників політичної еліти та політичних структур. Ці процеси нерідко призводять до порушення норм чинного законодавства, які врегульовують державно-церковні відносини, права та свободи людини й громадянина тощо. Варто відмітити також, що врегульовуючи суспільне життя, політика здійснює вплив на релігію, генерує законодавчі межі її функціонування, правове становище релігійних організацій, захист прав громадян на свободу совісті, гарантує умови для міжконфесійного примирення і порозуміння, а «розвиток політичного процесу визначається і співвідношенням політичних сил та характером політичної структури, і переважальними в суспільстві духовними принципами та ідеалами, які багато в чому зумовлені домінантними релігійними вченнями» [6, с. 200]. Свідченням багатовимірності співвідношення політики і релігії є й той факт, що політики традиційно використовують релігійні організації у боротьбі за електорат, а Церква не лише підтримує політичну силу, але й поширює власні вчення і відстоює цілі. Відтак, політична та релігійна сили є взаємокорисними одна для одної. З іншого боку, обережними щодо офіційних релігійних поглядів політиків примушує бути поліконфесійність України, оскільки висловивши прихильність до однієї конфесії, може відвернути електорат, який належить до релігійних організацій інших конфесій. Водночас, тісний взаємозв'язок політики та релігії засвідчують спільні суспільні заходи, що освячуються представниками різних конфесій на підтримку різних політичних лідерів, молитви на площах тощо. Окремі факти вказують на неопублічні домовленості між Церквою та політичними партіями, що є ще одним засобом впливу на внутрішньополітичну ситуацію в Україні. Як засвідчують останні події, релігія відіграє вагомe місце і в суспільно-політичному житті країни-агресора, проте ця тема не є предметом нашого дослідження. У глобальних масштабах релігія уже не є і ніколи не буде формоутворюючим фактором співжиття держав і народів. Релігійний фундаменталізм і тоталітаризм у сучасних умовах є елементом деструктивним. Позаяк, яким би то не було насильство (чи то в галузі релігії, чи то в ім'я релігії, чи то від імені релігії) в сучасних умовах воно не обіцяє нічого позитивного ні релігії, ні державі, ні її народу [7]. Детальний аналіз окресленого питання буде об'єктом наших майбутніх наукових розвідок.

Роль і місце релігійного чинника у процесах націє- та державотворення.

У сучасних умовах в Україні, як і в більшості країн постсоціалістичного табору залишається відкритим питання необхідності пошуку дієвої форми солідарності громадян незалежно від їхнього походження, соціального статусу чи релігійного переконання. Багато-національність та поліконфесійність багатьох європейських країн історично сформовані, проте у більшості в основі держави лишень одна нація, з історично традиційним віросповіданням, спільними сімейними культурними, побутовими, духовними традиціями. Проте поряд із панівною релігією мають місце й релігійні спільноти інших релігійних конфесій кількість яких частково залежить й від міграційних потоків. Проте попри позитивні результати зазначені процеси характеризуються й проявами расової, національної та релігійної нетерпимості зокрема у Франції, Німеччині, Англії, тощо. Зазначені явища обумовили необхідність розробки урядом доктрин щодо об'єднання громадян і визначення визначальних орієнтирів суспільного розвитку. Однак чи зможе релігія стати чинником, що сприятиме об'єднанню громадян, виробленню культури толерантності?

Історичний досвід та сучасні події засвідчують, що в українському суспільстві «з одного боку, політична і релігійна диференціація в умовах розбудови державності і національно-духовного відродження постає важливим атрибутом демократичності, ознакою громадянського суспільства, з іншого – може вести до напруження і конфронтації в суспільстві, дезінтеграційних процесів» [8, с. 2]. Проте, на переконання Є. Дулумана, на

початку ХХІ століття людство вступило до нової фази існування. Нині ми змушені міркувати глобально, а виживати – регіонально. Так, у 2009 році, показник рівня довіри громадян України до політичних інститутів влади, відповідно до результатів «Європейського соціального дослідження» був найнижчим серед близько тридцяти європейських країн. Варто відмітити також, що результати також засвідчили майже повну недовіру населення до судової влади, в той час як «безпрецедентно високий рівень корупції на всіх рівнях» поєднувався з високими показниками релігійності [9, с. 14–15, 100, 113–114]. З іншого боку, слушною на наш погляд є думка Л. Бевзенко про те, що високий рівень декларованої релігійності населення навіть у тих регіонах України, де він сягає максимуму, безпосередньо не корелюється із його соціальною поведінкою. Регуляторна функція релігії, яка саме й впливає на соціальну поведінку віруючих, їхні мораль та етику, в сьогодишньому українському соціумі спрацьовує слабо [10, с. 439.]. З іншого боку, спроби дослідників конкретизувати розуміння змісту поняття довіри до «церкви», який вкладають в нього респонденти, дозволили з'ясувати, що мова йде не про ту чи іншу конкретну релігійну організацію, а про ідеальний, уявний трансцендентний образ («церкву як представництво Бога на землі») [11, с. 33] Зазначене слугує підставами критично переосмислити сутність релігійності громадян та функції релігії в сучасному українському суспільстві. Варто наголосити, що сучасні події дали можливість не лише вітчизняній, а й міжнародній спільноті переосмислити по-новому питання суспільно-політичної та релігійної складових життєдіяльності українського суспільства.

Досвід країн заходу пропонує американську та західноєвропейську моделі взаємовідносин. Перша передбачає взаємозв'язок політики й релігії, друга – передбачає приватний характер релігії. Проте, впровадження зазначених моделей в умовах сучасного українського досить проблематичним. Позаяк навіть Польща практично засвідчила зниження впливу Католицької церкви на суспільно-політичний простір під тиском суспільства. А зважаючи на використання в українських реаліях принципу «розділяй й і владарюй» у різних сферах життєдіяльності й недотримання релігійними структурами принципу свободи совісті й конституційних принципів, можемо відмітити децю інші стосунки релігії у відносинах щодо легітимізації влади. І тому важливими завданнями в сучасних умовах є зміна не лише парадигми державотворення, а й державно-церковних відносин. «Церква є таким суспільним інститутом, вплив на інші суспільні відносини якого, його внутрішня структура можуть зробити її організацією панування, що слугує або потребам власних володарів, або потребам носіїв політичної влади, яких зуміла підкорити собі церква» [12, с. 12]. Отже, державотворча позиція церков і конфесій мала визначальну роль релігійного чинника в політичних процесах України. У той же час можемо констатувати як позитивну (конструктивну) роль релігійного чинника загалом, так і шкідливу (руйнівну), зокрема якщо окремі конфесії займають неконструктивні позиції в процесі розбудови держави. Саме ці питання будуть предметом наших подальших наукових розвідок.

Висновки. Узагальнюючи викладений матеріал варто зазначити, що релігія відіграє важливу роль у процесі соціалізації особистості, а масштабність впливу перетворює її на мезофактор соціалізації. Сучасні демократичні процеси впливають на зміни у взаємовідносинах політики й релігії. Інтегруючим чинником політичної соціалізації релігія виступає у ситуаціях відповідності політичної системи та політичного устрою етнічному й релігійному складу населення. Проте наявність етнічних чи релігійних меншин може бути причиною конфліктів і дестабілізації ситуації в країні з одного боку, й переосмисленню відносин між державою, релігією й суспільством з іншого. Прикладом може слугувати впорядкування релігійної свободи, надання церкві статусу юридичної особи, законодавче оформлення соціального служіння тощо.

Дослідження ролі релігійного чинника в історичному контексті дозволили з'ясувати, що в різні періоди релігія могла виступати державотворчою основою, що об'єднувала суспільство й сакралізувала владу, соціокультурним чинником, який за грамотної політики держави здатний об'єднати суспільство, актуалізуючи вічні моральні цінності добра, любові, справедливості. Однак, зважаючи на процеси глобалізації та культурної інтеграції, мають місце гіпотези про поступову втрату значення релігійного чинника в суспільно-політичному житті. Саме зазначена проблема й буде предметом наших подальших наукових розвідок. Зокрема питання впливу процесів культурної інтеграції на місце релігії в соціально-політичних трансформаціях. Крім того, у вітчизняному науковому дискурсі досі не створено належної доктринальної парадигми щодо ролі церков у націє- та державотворчих процесах, а відтак потребує наукового осмислення.

Список використаної літератури

1. Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку. Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: матеріали міжнародної конференції 15-16 травня 1998 р. К.: [б. в.], 1998. 158 с.
2. Конституція України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>
3. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
4. Громадська думка про релігію і Церкву в Україні: Соціологічне дослідження Центру Разумкова. Національна безпека і оборона. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2004. № 3 (51). С. 14–27.
5. Церква, держава і суспільство: проблеми взаємодії у сучасному політичному процесі. Національна безпека і оборона, 2002. № 10 (34), С. 2–5.
6. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. К. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
7. Євдокимова Т. В. Взаємовідносини політики і релігії в соціокультурному просторі (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2002. – 16 с.
8. Дулуман Є. К. Християнство – дезінтегратор суспільного життя. URL: <http://www.ateism.ru/duluman/desintegrator.htm>.
9. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.
10. Бевзенко Л. Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. С. 439.
11. Церква у формуванні громадянської відповідальності суспільства. Національна безпека і оборона. 2004. № 3. С. 33.
12. Коваль І. В. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2007. 18 с.

THE RELIGIOUS FACTOR IN THE SOCIO-POLITICAL SPACE OF UKRAINE

Lyudmyla Horokhova

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
40, Velyka Berdychivska str., Zhytomyr, 10008, Ukraine
e-mail: _glv@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-5114-523X*

Viktoriia Melnychuk

*Polissia National University,
7, Bulvar Saryi, Zhytomyr, 10008, Ukraine
e-mail: vikam1804@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-1569-3201*

A socio-philosophical analysis of the religious factors influence on the processes of political life formation and transformations of modern Ukrainian society is presented in the article. The role and place of the religious factor in the domestic political space is studied. The investigation is based on the study of theoretical and practical aspects of the specified problem. It is mentioned that during various periods of Ukrainian state formation, religion was a state-building institution and united society as well as sacralized power. Over the time, under the conditions of balanced political decisions, phenomena and processes, it turns mainly into a socio-cultural factor which contributes to the unification of Ukrainian society. The interaction of politics and religion is proved by the fact that representatives of the political elite usually use religious organizations to enlarge their own electorate, at the same time the Church does not only support political power, but also defends its own interests and spreads its teachings. On the one hand, we can talk about the mutual benefit of the mentioned forces (political and religious), and on the other hand, it is worth emphasizing the caution of statements, because in the conditions of a multi-confessional society, favoring representatives of one denomination can serve as a factor in the opposition of the electorate, since it is a supporter of organizations of other religious denominations.

It was noted that the state-making position of churches and denominations had a decisive role as a religious factor in the political processes of Ukraine, and the religious factor is still occupying a prominent place in the political discourse of state- and nation-building processes. The ability of religion to interfere in the political life of the country through its influence on the citizens' consciousness has been established, since the church is a social institution, the internal structure of which, influencing social relations, serves representatives of the political elite and can make it an organization of domination. The religious factor plays both a constructive and a destructive role in the state-building process. It is noted that outlined problem is being overthought since the aggressor country intervention in the territorial integrity and independence of Ukraine and it has caused a reinterpretation of the place and role of religion in social and political processes.

Key words: religion, politics, socio-political processes, domestic political space, nation- and state-building.